

Bənövşə Güloğlan qızı Məmmədova

Filologiya elmləri doktoru, dosent

Azərbaycan Dillər Universiteti

<https://orcid.org/0000-0002-2578-1363>

benovshem.m@gmail.com

YAZIÇININ FORMALAŞMA MÜHİTİ İLƏ ONUN DİL KİMLİYİNİN QARŞILIQLI KORRELYASIYASI (Ə.BABAYEVANIN ƏSƏRLƏRİNİN DİLİ ƏSASINDA)

Xülasə: Məlumdur ki, müasir dilçilik təkcə dillərin struktur-tipoloji özəlliklərinin və s. quruluş xüsusiyyətlərinin tədqiqini deyil, habelə dil vasitəçiliyi ilə insanı, onun nə düşündüyünü, necə düşündüyünü, bu və ya digər fikirlərin hansı faktorların təsiri ilə refleksiya etdiyini və s. öyrənməyi hədəf alır. Bu isə ilk növbədə müasir linqvistik düşüncənin daha çox insan mərkəzçilik – antroposentrik mahiyyətə malik olması ilə şərtlənir. Bu baxımdan dil kimliyinin tədqiqi işi yetərincə mühüm aktualıq kəsb etməkdədir. Belə ki, dil kimliyi insanın (və ya toplumun) real kimliyinin verbal representasiyasını təcəssüm etdirməklə onun həyatı dəyərləri, dünyagörüşü, intellektual səviyyəsi, etnomental kimliyi, gender identifikasiyası, habelə xasiyyəti, temperamenti və s. haqqında məlumat əldə edilməsinə yardımçı olur.

Açar sözlər: dil kimliyi, sözlərin tipoloji bölgüsü, dildə diferensiallaşma.

Ə.Babayevanın əsərlərinin leksik tərkibi, bu və ya digər onomastik vahidin işlənmə tezliyi nəinki onun Abşerona, Bakıya qəlbən bağlılığını ortaya qoyur, yazıçının dil kimliyi həmçinin də onun əsli-kökünün Azərbaycanımızın məhz hansı bölgəsi ilə bağlı olması haqqında məlumatı əks etdirir. Belə ki, “Haradasan, dost, harada?” romanında yer alan intertekstin mahiyyəti ilə bağlı dəyərləndirmələrimiz Ə.Babayevanın İrandan köç etmiş azərbaycanlıların ailəsində göz açması ilə bağlı faktın reallığını ortaya qoyur. Məlumdur ki, “bəzi ölkələrdə onu Azərbaycan yazıçısı əvəzinə İran yazıçısı kimi də təqdim edirlər. Özünün dediyinə görə, ulu babası Cənubi Azərbaycandan (indiki İran ərazisindən) Bakıya gəlib. Buna görə ona İran yazıçısı deyirlər. “Mən azərbaycanlıyam, Azərbaycan yazıçısıyam, iranlı deyiləm!” – deyərək, buna öz etirazını bildirib” [1]. Adı çəkilən romanda oxuyuruq:

“– Bizim kişi deyərdi ki:

Pulun oldu on, tikdir özünə don,

Pulun oldu əlli, adın oldu bəlli,

Pulun oldu yüz, gir içində üz,

Pulun oldu min, kəhər ata min. –

Evin nömrəsini də şükümündən yüz vurmuşdur” [2, s.292].

Təhlillərimiz bu intertekstemin Cənubi Azərbaycan folklorundan iqtibas gətirildiyini söyləməyə əsas verir. Təbriz, Yekənat, Həmədan bölgələrini əhatə edən “Güney Azərbaycan folkloru” antologiyasında oxuyuruq: “Pullular barəsində müxtəlif zərb-ül-məsəllər işlədirdilər. Məs: “Pulun oldu əlli, adın oldu bəlli”, “Pulun oldu yüz, gir içində üz”, “Pulun oldu min, kəhər atı min...” [3, s.429].

Və ya eynilə şeir formatında:

“Pulluya bəli deyərlərr, pulsuza “dəli”.

Pulun oldu min, köhlən atı min.

Pulun var iriş, pulun yoxdu sürüş.” [3, s.138].

Göründüyü kimi, burada birbaşa sitat xarakter kəsb edən, yəni heç bir təhrifə yol verilmədən, kvazisitata çevrilmədən, folklor mətninin orijinal mətndəki kimi iqtibas gətirilməsilə qarşılaşırıq. Maraqlısı odur ki, həmin folklor nümunəsi baş qa heç bir bölgəmizin ağız ədəbiyyatı deyimlərində təsadüf edilmir.

Göründüyü kimi, bu halda yalnız kvazisitatdan danışmaq mümkün olardı. Beləliklə onu demək olar ki, Ə.Babayeva Mərdəkanda doğulub boya başa çatsa da, o, öz dil kimliyində ailəsinin köklərinin gedib çıxdığı Cənubi Azərbaycan dil mühitinə yetərincə bağlılıq nümayiş etdirirdi. Digər məqam isə Ə.Babayevanın əsərlərinin dilində, konkret olaraq, yuxarıda təqdim edilən iqtibasda istifadə edilmiş və ehtimal ki, Cənubi Azərbaycan dialektlərinə xas olan dialektizmlə bağlıdır: “Evin nömrəsini də **şükümündən** yüz vurrmuşdur” [2, s.292].

Məlumdur ki, Cənubi Azərbaycan bölgəsindəki soydaşlarımız fars – Azərbaycan türkcəsi ikidilliliyi şəraitində yaşayırlar. Bu baxımdan Cənub dialektlərimizdə çox sayda fars mənşəli sözün yer alması tamamilə məntiqəmuvafiqdir.

Göründüyü kimi, eyni bir fars mənşəli sözün türk dilləri və dialektlərinə fərqli semantik tutumda və fərqli fonetik cildə daxil olduğunu təsbit etməyə imkan verir. Sonuncu məqam onların mənəb dilin özündə fərqli fonetik cildə olmasından qaynaqlanır. Belə ki, fars dili və dialektlərində somatik leksikanın bəzi özəlliklərini təhlilə cəlb etmiş A.V.Qromova qeyd edir ki, “qarın” sözü orta fars dilindən müasir fars dilinə keçiddə müvafiq fonetik deformasiyaya uğramışdır: Müasir fars dili: شکم [šəkam] “qarın” ← orta dövr fars dili: [aškomb, šakamb] “qarın” [4]. Analoji fərqlilik mənə semantikasının haçalanmasında da müşahidə edilir. Belə ki, fars dili ilə eyni Hind-Avropa dil ailəsinə və eyni (Yeni İran dilləri) dil qrupunun eyni Cənub-Qərb dil yarımqrupuna daxil olan tat dilində bu söz fərqli fonetik cild və semantik çalar əldə etmişdir. G.Hüseynova yazır: **Şüküm, şükümüm** – «hirs, qəzəb; hirsli, qəzəbli»; “Xədicə xalə **şüküm** xaştənə pönə nədast saxtən” – “Xədicə xala öz **qəzəbini** gizlədə bilmədi” [5, s.79]. Göründüyü kimi, burada “qarın” somatizminin iki peyorativ semantik çalarlığa (1) hirs, qəzəb, hikkə və 2) qarınqluluq, izafi yemək düşkünlüyü) doğru semantik inkişafını müşahidə edirik. Sonuncu mənə tutumunda eyni söz və törəmələri (**şikəm, şikəmpərəst, şikəmpərvər**) Azərbaycan klassik ədəbiyyatı nümunələrinin dilində də işlədilmişdir/

Eynilə Ə.Babayeva kimi Bakıtrafi kəndlərinin dil mühitində formalaşmış şairin bu leksik inventardan geniş şəkildə yararlanması təsadüfi görünür. Böyük ehtimalla şair tat-Azərbaycan bilinivistik mühitindən təsirlənmişdir. Müqayisə üçün deyək ki, Azərbaycan tatlarının yayılma areallarında sayılan Şamaxı bölgəsində də bu sözlərin işləkliyi müşahidə edilir. Belə ki, Şamaxı-Şirvan dil mühiti ilə yaxından bağlı olan, əslən Şamaxılı olan Ə.Cəfərzadənin də əsərlərinin dilində “**şüküm**” sözünün işlədilməsi təsadüfi görünə bilməz. “Sarı Hacağalı toyu tələsdirmək fikrində deyildi. Mir Salehin anası “**ayağı şükümsüz**” və arvadların deməyinə görə “xəbt-damağ” olmuş” Qəmzəni artıq heç evində gəlin görmək istəmədi” [6, s.243]. Həmin sözün işlədildiyi kontekstdən bəlli olur ki, “**şükümsüz**” ifadəsi “göbəkkəsməsi öldürülmüş, ikinci nişanı qaytarılmış bir qız” [6, s.243] haqqında deyilmiş məcazi səciyyələndirmə idi və semantik tutumuna görə, Azərbaycan dilindəki “ağır ayaq”, “uğursuz” və ya “uğursuzluq gətirən” ifadələrinə uyğun gəlir. Məntiqlə, “**sükümlü**” isə əks mənəni, yəni “**xeyirli, ruzili**” anlamını

verirdi. Onu da qeyd edək ki, ədəbi dilimizin izahlı lüğətində də “**şükümlü**” sözü “**xoşbəxtlik gətirən; xoşbəxt, səadətli, uğurlu**” sözlərilə sinonim anlamda qeyd edilir [7, s.400].

Göründüyü kimi, Ə.Babayevanın əsərində **şüküm** sözü peyorativ anlam kəsb etdiyi halda, Ə.Cəfərzadənin dilində bu söz meliorativ mənanı (“xeyirli, uğurlu, ruzili”) əks etdirir. Ə.Babayevanın əsərində isə biz, qədim və orta fars dilindəki **şekam** “qarın” somatizminin (həmin dildən diferensiallaşmış) müasir tat dilindəki (hirs, qəzəb mənasını ifadəsindən qaynaqlanan) məcazlaşma keçidi ilə qarşılaşırıq ki, bu kimi semantik keçidlər dilimizdə müşahidə olunur. Belə ki, Azərbaycan dilində də somatizmlərin məcazi anlam ifadə etməsi faktları mövcuddur. Məsələn, **ürəkli olmaq** “cəsarətli olmaq” anlamını əks etdirir. Dilimizin Naxçıvan dialektlərində: **ciyərr** sözü “**cəsur, igid**” mənə tutumunu ifadə edir. “Onnar bizim kimin ciyərr deyillər da gəlsinnər qəbağa” [8, s.59]. Müqayisə üçün deyək, Azərbaycan ədəbi dilində **ağciyərr** sözü “qorxaq, cəsarətsiz, ürəksiz, aciz” mənasını; ağciyərlilik sözü isə müvafiq olaraq, “qorxaqlıq, cəsarətsizlik, ürəksizlik, acizlik” mənasını daşıyır. Bu analogiyalardan çıxış edərək ehtimal etmək olaraq ki, Azərbaycan dialektlərinə keçid etmiş **şüküm** sözü bir növ, ambivalaent semantik nüvəyə malik olduğundan, həm bərəkət, həm də hirslilik anlamını əks etdirməyə müvəffəq olmuşdur. Birinci semantik keçid bilavasitə Azərbaycan dil mühitində gerçəkləşdirildiyi halda, yəni ədəbi dil və dialektlərimizdə təsbit olunduğu halda, ikinci semantik keçid İran dilləri qrupunun öz semantik bazasında reallaşmışdır. Bu əsasda Ə.Cəfərzadənin əsərlərinin dilində bu söz Şamaxı dialektinin təzahürü kimi ortaya çıxdığı halda, Ə.Babayevanın əsərlərinin dilində bu söz bilavasitə İran dillərindən mənimsəmə faktı kimi (məhz, həmin dillərdəki anlamda) istifadə olunmuşdur. Bu isə bilavasitə Cənubi Azərbaycan dialektlərində ciddi izlər buraxmış fars-Azərbaycan ikidilliliyindən və ya Bakı kəndlərində təsadüf edilən tat-Azərbaycan türkcəsi bilinçvızminin təsirindən danışmağa imkan verir. Ə.Babayevanın əsərlərinin dilində müasir Azərbaycan dili üçün arxaikləşmiş sayılan, dialektlərimizdə də təsadüf edilməyən və ya məhdud işləkliyə malik olan fars mənşəli sözlərin təsadüf edilməsi burada bilavasitə Cənubi Azərbaycan dil mühitinin təsirini ehtimal etməyə əsas verir: Heç demir ki, beşcə il həyatını mənim yolumda qurban verən, **pasibanım olan**, qayğımı çəkən adan görün ölüb, ya qalıb? [2, s.226]. Azərbaycan dialektlərində məhdud işləkliyə malik bu söz **pasavan** variantında (arxa, kömək, himayədar) Salyan şivəsində istifadə olunur. Vaxtilə klassik ədəbiyyatımızda yüksək işlənmə tezliyinə malik olmuş bu söz gözətçi, qaravulçu mənasını ifadə edir.

Varvarizmlər istifadəsi yolverilməz hesab edilən əcnəbi söz və ya ifadəni təcəssüm etdirir və digər “alınma sözlərdən fərqli olaraq varvarizmlər dilin təmizliyinə xələl gətirən, onun lüğət ehtiyatına daxil olmayan ünsürlər hesab edilir” [9].

Bu faktlar da bilavasitə yazıçının dil mühitindən, onun hər iki dilə mükəmməl şəkildə bələd olmasından və gündəlik şəxsi həyatında aktiv bilinçvem kimi fəaliyyət göstərməsindən qaynaqlanırdı. Xatırladaq ki, Ə.Babayeva milliyətə yəhudi olan və rusdilli mətbu orqanında çalışan şəxslə ailə həyatı qurmuşdu: “Mənim yoldaşın Qrişa yəhudi idi. Çox anlayışlı, mehriban kişiydi. Onunla redaksiyada çalışanda tanış olub, ailə qurmuşduq. Qrişa “Vişka” qəzetinin redaktor müavini idi. Mən də “Azərbaycan qadını” jurnalında çalışırdım”. (Vişka – 1928-ci ildən etibarən Bakıda nəşr edilən rusdilli qəzetdir). Məhz, bu məqam Ə.Babayevanın dil kimliyində, onun əsərlərinin dilində özünü bariz şəkildə göstərmişdir.

Nəticə: Göründüyü kimi, dil mühiti faktoru, sosial çevrə, şəxsiyyətin aid olduğu toplumun dil planlaşdırması və s. bu kimi faktorlardan ciddi şəkildə təsirlənir və bu özünü ilk növbədə leksik inventarın tənzimlənməsində nümayiş etdirir. Növbəti bölümlərdə müəyyən hibrid identikliyə malik qadın yazarların dil kimliyində həmin bilinçvemlik (Azərbaycan – rus; Azərbaycan – fars bilinçvemliyinin) özəlliklərinin təzahür xüsusiyyətlərini dəyərləndirəcək.

Ədəbiyyat:

1. Dünya şöhrətli azərbaycanlı yazıçının 93 yaşı tamam olur: [Elektron resurs]. / URL: <https://news.day.az/culture/512468.html>
2. Babayeva, Ə. Haradasan dost, harada... / Ə.Babayeva. – Bakı: “Gənclik”, – 1977. – 408 s.
3. Güney Azərbaycan folkloru, I kitab (Təbriz, Yekənat və Həmədan ərazilərindən toplanmış folklor örnəkləri). – Bakı, “Elm və təhsil”, – 2013. – 456 s.
4. Громова, А.В. Некоторые особенности соматической лексики в персидском языке и в диалектах фарса: [Электронный ресурс] // Современные проблемы науки и образования, – 2015. № 1. URL: <https://www.science-education.ru/ru/article/view?id=18277>
5. Hüseynova, G. Tat dilinin leksikası (Azərbaycan tatlarının dilinin materialları əsasında). / G.Hüseynova. – Bakı: “Elm və Təhsil”, – 2013. – 252 s.
6. Cəfərzadə, Ə.M. Aləmdə səsim var mənim / Ə.M.Cəfərzadə – Bakı: “Şərq-Qərb”, – 2006. – 432 s.
7. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: [4 cildə] / – Bakı: “Şərq-Qərb”, – IV c. – 2006. – 712 s.
8. Quliyev, Ə.A. Naxçıvan dialekt və şivələrinin lüğəti / Ə.A.Quliyev, N.Y.Əliyeva. – Naxçıvan: “Əcəmi” nəşriyyatı, – 2017. – 296 s.
9. Varvarizm // Dilçilik və ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti: [Elektron resurs] / Tərtibçilər: R.İsmayılov, E.Nəcəfov. – Bakı: Altun Kitab, – 2016. URL: <https://www.azleks.az/az/online-dictionary/varvarizm>